HJU VILMOT

BITI PRODUKTIVAN

*Fromovska produktivnost i teorija društvenog karaktera**

Posebna relevantnost Fromovog dela počiva na njegovoj osetljivosti na potencijalno samonegirajuću prirodu Marksove ontologije. To ne znači da From odbacuje ovu ontologiju. Naprotiv, on je podržava.[1] Tj., sledeći Marksa, From poistovećuje generički karakter čoveka sa sposobnošću da se bavi »slobodnom svesnom aktivnošću«. Ali, umesto da direktno ispituje značaj čovekovih stvaralačkih moći u oblikovanju načina i odnosa u ekonomskoj reprodukciji, kao što je to Marks čini, From naglašava važnost vrednovanja njihove *trenutne, egzistencijalne značajnosti.* Kao što ćemo videti, ovo ne znači da on zanemaruje ulogu socio-ekonomskih struktura u oblikovanju životnog iskustva konkretnih pojedinaca, mada je to možda aspekt Fromovog dela koji u najmanjoj meri zadovoljava.[2] Njegov najvaž-

* Tekst je pisan specijalno za ovaj broj časopisa.

[1] Kao što je jasno iz Fromovog predgovora *Marksovom shvatanju čoveka* (1961).

[2] Ograničenje Fromove sociologije je što on objašnjava istorijski razvoj kao »potrebu društva da preživi u specijalnom obliku, u kojem se razvilo« (Fromm, 1960: 96). Plasirajući ovu funkcionalističku teoriju, From pogrešno navodi na ideju da društvo — kao apstraktan i jedinstven entitet — određuje koje se promene dešavaju. U ovoj teoriji, društvo — a ne dominantne grupe aktera, koje, unatoč otporu, streme ka svojim društveno-posredovanim interesima — preživljava tako što obezbeđuje oblikovanje društvenog karaktera (o kom ćemo raspravljati u daljem izlaganju), tako da članovi društva »hoće da rade ono što moraju da rade« (ibid: 103). Fromova tvrdnja jeste da »Društvo ne može dopustiti odstupanje od ove šeme, jer ako bi »društveni karakter« izgubio koherentnost i čvrstinu, mnogi bi pojedinci prestali da se ponašaju onako kako se od njih očekuje, i održavanje društva u datom obliku bilo bi ugroženo« (ibid: 103). U alternativnom shvatanju, koje bi bilo bolje od ove teorije, potrebno je priznati da je »društvo« fikcija, koja skriva prisustvo strukturalnih suprotnosti i sukoba interesa, koji se izražavaju kroz reprodukovanje šeme društvenih odnosa (v. Giddens, 1979). Nije »društvo« to koje »ne može dopustiti odstupanja«. Radije, odstupanja kontrolišu agenti pojedinih društvenih grupa, koji imaju moć da negiraju legi-

niji doprinos, ipak, jeste u otkrivanju čovekovog kontradiktornog odnosa sa prirodom, pri čem je on(a) istodobno deo Prirode, i odvojen (a) od nje. Ovakvo stanje, ukazuje From (1941; 1942), ima nejasne i potencijalno samonegirajuće posledice po čovečanstvo. Jer, »suprotno životinji, koja u instinktima ima »ugrađen« mehanizam adaptacije na okolinu, čoveku nedostaje ovaj instinktivni mehanizam, mada živi potpuno okružen Prirodom. *On mora da živi* svojim životom, *njega ne živi* život. On je *u* Prirodi, a ipak prevazilazi Prirodu; ima svest o sebi, i ta svest o sebi kao o posebnom entitetu čini da se on oseća nepodnošljivo samim, izgubljenim, bespomoćnim.« (Fromm, 1960 : 87)

From (ibid) nastavlja: »Sama činjenica da smo rođeni postavlja problem... Pitanje je: Kako možemo prevazići patnju, zatočeništvo, sramotu, koje su proizvodi doživljaja odvojenosti; kako možemo da pronađemo jedinstvo u sebi samima, sa drugim ljudima, sa Prirodom?«

Najzad, From (ibid) zaključuje: »*Pitanje* je uvek isto. Međutim, postoji *nekoliko odgovora*, tj., u osnovi, postoje samo dva odgovora. Jedno je: prevazići odvojenost i pronaći jedinstvo kroz *regresiju*... Drugi je odgovor: biti potpuno rođen, razvijati svoju svest, razum, sposobnost da se voli, do tačke u kojoj se prevazilazi sopstvena egocentrična zaokupljenost, i dolazi se do nove harmonije, novog jedinstva sa svetom.«

Kao što je ranije primećeno, u svojoj teoriji ljudskog delovanja, From sledi Marksa u naglašavanju uloge socio-ekonomskih struktura u formiranju i artikulisanju individualnih razlika. Učinivši tako, on odbacuje Frojdovu teoriju libida, jer je u njoj kompleksnost ljudskog ponašanja svedena na mehanički, instinktivistički i egoističan izraz zadovoljavanja ili frustracije fiziološki uslovljenih nagona (Fromm, 1972; 1982). Umesto toga, From predlaže socijalnu psihologiju, u kojoj su individualni potencijali posredovani socio-ekonomskim strukturama. Jezgro ovog stanovišta jeste teorija o društvenom karakteru (Fromm, 1947; Willmott i Knights, 1982).

Na najapstraktnijem nivou, društveni karakter je, u teoriji, društveno organizovano sredstvo, i ishod čovekovih napora da se sačuvi ili pomiri sa doživljajem odvojenosti od Prirode. Ima funkciju koja se može porediti sa funkcijom instinkta, utoliko što služi uslovljavanju i rutiniziranju ljudskih činova, misli i oseća-

timnost, ili da potisnu ili marginalizuju one, koji predstavljaju pretnju institucionalnoj osnovi njihovog povlašćenog položaja.

nja. Međutim, i razlikuje se od instinkata, jer se njegov sadržaj menja i pomera sa promenama u ekonomskoj bazi i/ili u dominantnim idejama i idealima društva. Ukoliko From smatra da čovek ima »suštinu«, utoliko podrazumeva da ta suština počiva samo u sposobnosti da se doživi stanje bića u kontradiktornom odnosu sa prirodom. Društveni karakter je shvaćen kao istorijski uslovljeno sredstvo i ishod ljudskih kolektivnih napora da se ovaj odnos savlada.

U teoriji društvenog karaktera From razlikuje produktivnu od neproduktivne orijentacije u odnosu na čovekovo egzistencijalno stanje. Neproduktivni tipovi društvenog karaktera dele orijentaciju, koja izražava želju da se pobegne od, ili negira čovekov kontradiktoran odnos sa Prirodom.[3] Nasuprot tome, produktivna orijentacija se zasniva na prepoznavanju i realizaciji sposobnosti i mogućnosti, koje proizlaze iz ovog stanja. Takva orijentacija, i njen izraz, omogućavaju pojedincu da bivstvuje, tj., da se aktivno i neposredno odnosi prema svetu. Opisujući produktivnu orijentaciju kao »potpuno buđenje u stvarnost«, From (1960 : 116) tvrdi: »U stanju potpune produktivnosti, nema velova koji odvajaju mene od »ne ja«... Stanje produktivnosti istovremeno liči na stanje najveće objektivnosti; vidim objekt, koji nije iskrivljen pohlepom i strahom. Vidim ga kakav jeste (ono ili on), a ne kakav bih želeo da bude ili ne bude. U tom načinu percepcije nema parataksičkih distorzija. Postoji potpuna oživljenost, i sinteza subjektivnosti-objektivnosti. Intenzivno doživljavam a ipak se objektu dopušta da bude to što jeste. Ja ga oživljavam, i on oživljava mene.«

Šta From podrazumeva pod »aktivnim« i »direktnim« odnošenjem prema svetu, može se dalje rasvetliti ekspliciranjem onoga što time *ne* podrazumeva. Pod »produktivnim«, on ne podrazumeva stvaranje objekata, bez obzira na njihovu korisnost ili estetsku privlačnost. Niti pod aktivnošću podrazumeva zaposlenost. Radije, From je imao na umu delovanje ka jednoj tački — uključujući usredsređenu kontemplaciju (npr., meditaciju) — koje nije poremećeno ili podeljeno elementima neproduktivnih orijentacija. Tako, npr. delovanje u svetu nije potpuno produktivno ukoliko je iole

[3] U odnosu na materijalni svet, podrazumeva se da neproduktivne orijentacije poprimaju oblike: srdačne zavisnosti, pohlepe / eksploatacije, kompulzivnog gomilanja, nediskriminativnog iznošenja na tržište, i, uopštenije, nekrofilne negativnosti. U pogledu društvenih odnosa, neproduktivnost se izražava kroz sadizam / autoritarnost, mazohizam / komformizam, submisivnu ravnodušnost, defanzivno povlačenje, i samoopčinjeni narcizam.

kompromitovano željom da se drugi svede na stvar, koja se može kontrolisati radi vlastite sigurnosti.[4]

U oblasti mišljenja, produktivnost se pokazuje i kroz upražnjavanje razuma. Razum, koji se po Fromu razlikuje od inteligencije, koja obuhvata samo privide, sposoban je da prodre kroz površne karakteristike i odnose, da bi vrednovao srž objekta. Kao i delovanje, razum je izraz aktivnog, dijalektičkog odnosa sa svetom. Kao što to Funk (1982 : 46) formuliše: »Sa tačke gledišta subjekta koji se bavi kognitivnom aktivnošću, [razum] podrazumeva interesovanje, egzistencijalno angažovanje, i postavljanje sebe u odnos. Međutim, podrazumeva takođe i da osoba dopušta da bude determinisana objektom i njegovom prirodom, kako bi razumela njegovu suštinu, skrivenu razuđenost, i njegova dublja značenja. Tako se objekt ne »doživljava kao nešto mrtvo i odvojeno od osobe i njenog života...« Naprotiv, subjekt je intenzivno zainteresovan za svoj objekt, i što je intimniji ovaj odnos, utoliko je plodnije njegovo mišljenje« (citira Fromma, 1947 : 103).

Najzad, u pogledu osećanja, produktivnost se izražava u ljubavi. To ne podrazumeva sentimentalnost, zaljubljenost, posesivnost ili zavisnost. Produktivno osećanje se pre karakteriše odgovornošću, brigom, i poštovanjem prema autonomiji drugog. Ukratko, produktivnost je za Fromа kvalitet bića; ne poistovećuje se direktno ni sa količinom ni sa kvalitetom proizvedenih stvari. Tako, produktivnost je izraz potencijala koji definiše šta to znači biti ljudsko biće. U ovom pogledu, From ponavlja Marksa, kada piše da »Produktivna aktivnost označava stanje unutrašnje aktivnosti... Produktivne osobe animiraju sve što dotaknu. One rađaju sopstvene sposobnosti, i oživljavaju druge osobe i stvari« (From, 1979 : 95; up. Marx, 1975; 350—353).

Međutim, kao što je ranije primećeno, From takođe prevazilazi Marksa, pokazujući kako sâm doživljaj odvojenosti od prirode pospešuje zbunjenost i regresivne, neproduktivne, samoporazne pokušaje da se pobegne od ljudske egzistencijalne slobode. From priznaje ulogu privatne svojine i opsesije imanjem, umesto

[4] Komentarišući ovo, Funk (1982: 300, beleška 57) korisno ističe vezu između Marksove filozofske antropologije i Zen budizma. Kao što to Marks (1965: 352, cit. kod Funk, ibid) formuliše, prevazilaženjem razdora između subjekta i objekta, »Oko postaje ljudsko oko, upravo kao što predmet postaje društveni, ljudski predmet, načinjen od strane čoveka za čoveka. Čula... se odnose prema stvari *radi nje same,* ali sama stvar jeste objektivan ljudski odnos prema sebi samoj, i prema čoveku, i obrnuto« (podvukao autor).

bićem, u negaciji ljudske životne aktivnosti. Ali, on to posmatra, takođe, kao istorijski specifičan izraz *večitog* problema. Prema tome, radije nego da istražuje političku ekonomiju kapitalističkog sindroma, on pokušava da osvetli alternativne reakcije na osnovni problem ljudske egzistencije: a ovaj se sastoji u patnji ili disharmoniji koje su posledica doživljaja odvojenosti od prirode.

Suprotne reakcije na odvojenost subjekta od objekta

Kao što je već rečeno, From definiše produktivnost kao prevazilaženje regresivnih ili *egocentričnih* odnosa sa svetom. On tvrdi da je jedini način, da se svedu na minimum patnja i disharmonija, »potpuno rođenje«, pri kojem pojedinac odbacuje psihološke lance, koji su obezbeđivali regresivan oblik jedinstva. U takve lance se ubraia zavisnost od ljudi (npr., roditelja), ili od vlasništva (npr., poseda, zaposlenja), da bi se stekla emocionalna stabilnost i samopouzdanje. Lanci iluzije takođe obuhvataju i impuls da se ovakvi objekti zavisnosti unište, ili da se prema njima postane ravnodušnim. Najčešće, ti lanci primaju oblik akumulacije materijalnih ili simboličkih dobara (npr., novac, ideologija), ili uključivanja u interakciju ili aktivnosti, koje »izgrađuju ego, u vidu odvojene, ojačane, neuništive ‚stvari'« Fromm, 1960 : 89).

Trebalo bi da je jasno da ovo ne znači, na primer, da je postojanje poseda ili ideja *per se* indikacija, ili uzrok, regresivnih, neproduktivnih orijentacija. Naravno, ideje mogu poslužiti kao racionalizacija i opravdanje prirodnosti i neizbežnosti neproduktivnog bića. Međutim, izvor problema otuđenja se ne može isključivo nalaziti u dominantnim idejama; niti se, isto tako, može nalaziti samo u socioekonomskim strukturama, koje služe kao potpora verovatnoći tih ideja. Taj izvor se pre mora potražiti u doživljaju odvojenosti od prirode, koji pogoduje razvoju narcisoidne vezanosti za materijalne i simboličke objekte, jer ta vezanost predstavlja način (samoporazan i, na kraju krajeva, iluzoran) izlaženja na kraj, ili ublažavanja osećanja usamljenosti i nemoći.

Ispravno je nazivati narcisoidnu reakciju na odvojenost subjekta i objekta regresivnom i neproduktivnom, jer ona podrazumeva odnos pojedinca sa svetom, koji je nepotrebno ograničen brigom za održanjem onih vezanosti, koje *na izgled* pružaju sigurnost i utehu. Umesto otvorenog i direktnog opažanja i odnosa sa svetom, doživljaji se filtriraju i racionalizuju,

kako bi se održala subjektivna vrednost i opravdanost tih vezanosti. »... prosečna osoba, misleći da je budna, u stvari je poluuspavana. Pod »poluuspavanim« podrazumevam da je njen kontakt sa realnošću veoma polovičan; većina onoga, što ona veruje da jeste stvarnost (izvan ili u njoj samoj), u stvari je sklop fikcija, koje njen um konstituiše. Svesna je realnosti samo u onoj meri u kojoj je nužno, da bi društveno funkcionisala. Svesna je drugih ljudi utoliko, ukoliko je potrebno da sarađuje sa njima; svesna je društvene i materijalne stvarnosti utoliko, ukoliko je potrebno da je bude svesna, da bi njome manipulisala« (Fromm, 1960 : 108).

»... znači imati pun kapacitet za radovanje i za tugovanje, ili, drugačije rečeno, znači probuditi se iz poludremeža u kojem prosečan čovek živi, i biti potpuno budan... Blagostanje, konačno, znači odbaciti Ego, odustati od pohlepe, prestati sa jurnjavom za održanjem i veličanjem Ega, biti, i doživljavati sebe u činu bića, a ne u imanju, održavanju, žudnji, upotrebi« (ibid: 91—92).

Jasno je da se Fromova analiza, u širem smislu slaže sa Marksovom. I jedna i druga naglašavaju da je izražavanje ljudske svesti određeno i ograničeno društvenom egzistencijom. Tako, From sa odobravanjem citira Marksa, koji kaže: »Nije svest ljudi ta, koja određuje njihovu egzistenciju, već je, obrnuto, njihova društvena egzistencija ta koja determiniše njihovu svest« (ibid: 104, beleška 19). On primećuje da jezik i logika senzitiraju ili otvaraju svest pojedinca za neke doživljaje i shvatanja, dok mu neke druge uskraćuju. Svako društvo, prema Fromovom shvatanju, podržava izražavanje nekih misli i osećanja, dok stavlja tabu na ona, koja predstavljaju ma kakvu pretnju »normalnosti«. Prema tome, ako pojedinac nije sposoban da otvori svoju svest mislima i osećanjima, koja su trenutno društveno potisnuta i nesvesna, njegovo doživljavanje u životu je *nesvesno* ograničeno i determinisano onim, što je po društvenoj definiciji prihvatljivo. To je tako, zato što je »prosečna osoba« uslovljena da bude *svesna* samo onih misli i osećanja, koja odražavaju i potvrđuju zdravorazumsku realnost društva.

Međutim, dok se Marks usredsređuje, naročito u poznijim rukopisima, na političko-ekonomske strukture, koje uslovljavaju »normalnost« buržoaske svesti, From (1941; 1942; 1973) otkriva kako je reprodukcija lažne ili represivne svesti takođe pospešena ljudskim egzistencijalnim odnosom sa svetom. Jednostavno rečeno, on pokazuje kako otuđenje i dehumanizacija mogu biti subjektivno atraktivni, utoliko što

sprečavaju da pojedinac bude odbačen iz društva. Kako to From (1960 : 105) formuliše: »Kad čovek izgubi kontakt sa socijalnom grupom u kojoj živi, on se uplaši potpune izolacije, i zbog ovog straha, on se ne usuđuje da misli ono što »se ne misli«... Zastrašujuće je i biti potpuno nehuman, mada, kako izgleda da pokazuju istorijski izvori, to je manje zastrašujuće, u slučaju da je celo društvo prihvatilo neljudske norme ponašanja, nego biti odbačen iz društva.«

I obrnuto, From primećuje da derepresija i humanizacija podrazumevaju više od promena političko-ekonomskih struktura. Pored toga, odnosno istodobno sa tim, emancipacija zahteva neprestan i *egzistencijalno bolan* proces odvezivanja od svih represivnih socijalnih filtera, koji su ograničavali svesnost.[5] Jer, mada je i otuđenost neproduktivnog bića takođe implicitno bolna i frustrirajuća, taj bol se rutinski normalizuje i/ili skriva od svesti, posredstvom distrakcija i vezanosti svakodnevnog života. Bol oslobođenja je, dakle, bol, koji prati gubitak »narkotičnih« i »neurotičnih« oblika sigurnosti, poniklih iz ovih vezanosti. Kao i Marks i Frojd, From se bavi oslobađanjem čovečanstva od iracionalnih odnosa i sila. Ali, takođe, njegovo delo pokazuje i ograničenja njihovih, pojedinačnih, dijagnoza i propisanih lekova. U odnosu na Frojda, From tvrdi da se zrelost produktivnog bića može postići samo kada potpuno osvešćivanje nesvesnog »nije ograničeno na instinkte, niti na druge sektore doživljavanja, nego na sveukupno doživljavanje totalnog čoveka« (ibid: 135). A što se tiče Marksovog dela, Fromov komentar psiholoških okova, koji ograničavaju produktivno biće, pruža važnu ispravku Marksovoj jednostranoj političko-ekonomskoj pripovesti o ograničenjima nametnutim produktivnosti svesne životne aktivnosti. Jer, From pokazuje da emancipujuća praksa mora uključivati bolan proces samooslobađanja od ustaljenih načina osećanja, kao i delovanja i mišljenja, u kombinaciji sa preobražajem sila i odnosa u proizvodnji.

Zaključak

Fromov prilog našem razumevanju značenja produktivnosti nalazimo u njegovom osvetlja-

[5] Sâmo intelektualno znanje nije dovoljno. Kao što From (1960: 110) objašnjava, dokle god pojedinac poprima stav nepristrasnog posmatrača, »on nije u kontaktu sa svojim nesvesnim, osim kada *misli* o njemu... To ne znači da mišljenje i spekulacija ne mogu prethoditi činu otkrića, ali sâm čin otkrivanja je uvek totalni doživljaj, u tom smislu da ga cela osoba doživljava... Obično se pre ovog doživljaja budi prilično mnogo anksioznosti, dok je posle njega prisutno novo osećanje snage i uverenja«.

vanju socijalne psihologije prakse. Sledeći Marksa, on odlučno odbija da izjednači produktivnost sa stvaranjem proizvoda, koji se razmenjuje i/ili ostvaruje profit. Ali, on prevazilazi Marksa, time što otkriva *društveno-psihološke uslove* za produktivno *biće* — u smislu ostvarivanja ili upražnjavanja ljudske »slobodne svesne aktivnosti«. Prema Marksovoj materijalističkoj koncepciji istorije, revolucionarna transformacija političko-ekonomskih struktura, čiji je rezultat prevazilaženje suprotnosti između proizvodnih snaga i odnosa, nužno bi proizvela i paralelnu transformaciju načina postojanja pojedinaca. Jer, parafrazirajući Marksa, ono što pojedinci jesu, poklapa se sa onim što proizvode, i sa tim kako to proizvode; ti materijalni uslovi određuju njihovu samoproizvodnju. Ne negirajući kritičnu važnost transformisanja ovih uslova, From tvrdi da doživljaj odvojenosti subjekta od objekta pospešuje vezivanje za iluzorne izvore sigurnosti, što može lako da podriva i ometa klasna nastojanja i potencijalne dobiti od strukturalne transformacije. Jer, iako From primećuje da čovekov kontradiktoran odnos sa Prirodom nudi produktivne mogućnosti slobode i autonomije, ovaj takođe pospešuje neproduktivno i samoporazno nastojanje da se izbegnu mogućnosti i odgovornosti njime pružene.

From priznaje da određene socio-ekonomske strukture unapređuju i čine prirodnim impuls čoveka da se prema svetu odnosi kao prema objektu, ili prema odrazu narcističke želje. Ali, on dokazuje da se produktivno biće može potpuno ostvariti samo bolnim samooslobađanjem psiholoških stega vezanosti, koje ne pružaju ništa osim iluzornog i regresivnog oblika sigurnosti. Dakle, za Froma, biti produktivan znači više nego kolektivno promeniti materijalne uslove društvenog života. To znači, takođe, odstraniti represivne narcističke filtere, koji otupljuju čovekovu svest o svetu. Oslobađanje čoveka ne zahteva samo razvoj materijalnih proizvodnih snaga i odnosa, koji bi smanjio nužno vreme rada, i tako proširio oblast slobode. Jer, sloboda nije puka sloboda *od* proizvodnje koja je potrebna da bi se zadovoljile fizičke potrebe. Sloboda je, takođe, sloboda *za* proizvodnju, bilo iz potrebe ili ne, ali bez psihološkog ropstva narcističkoj želji. Sumirajući, produktivnost nije proizvod, niti čak sredstvo smanjivanja domena nužde. To je, naprotiv, »orijentacija karaktera, koju mogu da imaju sva ljudska bića, ukoliko nisu emocionalni invalidi« (Fromm 1979; 95).

(Prevela sa engleskog
GORJANA LITVINOVIĆ)

Literatura

FROMM, E. (1941) *Escape from Freedom*, New York: Holt, Rinehart and Winston.

FROMM, E. (1942) *The Fear of Freedom*, London: Routledge and Kegan Paul.

FROMM, E. (1947) *Man For Himself: An Enquiry into the Psychology of Ethics*, New York: Holt, Rinehart and Winston.

FROMM, E. (1960) 'Psychoanalysis and Zen Buddhism' in D. T. Suzuki, E. Fromm and R. de Martino, *Zen Buddhism and Psychoanalysis*, London: George Allen and Unwin.

FROMM, E. (1970) *The Crisis of Psychoanalysis: Essays on Freud, Marx and Social Psychology*: New York: Holt, Rinehart and Winston.

FROMM, E. (1973) *The Anatomy of Human Destructiveness*, New York: Holt, Rinehart and Winston.

FROMM, E. (1979) *To Have or To Be?*, London: Abacus.

FROMM, E. (1982) *Greatness and Limitations of Freud's Thought*, London: Abacus.

FUNK, R. (1982) *Erich Fromm: The Courage to Be Human*, trans. M. Shaw, New York: Continuum.

GIDDENS, A. (1979) *Central Problems in Social Theory*, London: Macmillan.

MARX, K. (1965) *Capital*, vol. 1, London: Lawrence and Wishart.

MARX, K. *Early Writings*, trans. R. Livingstone and G. Benton, Harmondsworth: Penguin.

WILLMOTT, H. C. and KNIGHTS, D. (1982) 'The Problem of Freedom: Fromm's Contribution to a Critical Theory of Work Organization', *Praxis International*, 2, 2: 204—225.